

Василь Ткаченко

ЦІННІСНІ ІДЕОЛОГЕМИ ЛІБЕРАЛІЗМУ:
ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ, ВІЛЬНИЙ РИНОК,
СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС

*У статті розглядається проблема неадекватності ліберальних моделей «модернізації» та «стадій зростання» реальній практиці трансформаційних процесів в Україні, еволюцію ідеологем «державного суверенітету» і вільного ринку» та їх реального соціального наповнення. **Ключові слова:** лібералізм, суверенітет, ринок, прогрес.*

Tkachenko V. Value of Liberalism Ideology: State sovereignty, free market, social progress. Article «Value of Liberalism Ideology: State sovereignty, free market, social progress», written by Tkachenko Vasyl dedicated to the problem of inadequacy of liberal models of «modernization» and «stages of growth,» the real practice of the transformation process in Ukraine, the development of ideologies «of state sovereignty and the free market» and their real social content. **Keywords:** liberalism, sovereignty, market, progress.

На початку 90-х років ХХ ст. був поширений аргумент експертів «Дойче-банку» про те, що Україна, в разі проголошення незалежності, має чи не найбільші шанси серед радянських республік наблизитися до найрозвинутіших держав світу. Підстави для здійснення такого кроку мало б забезпечити прийняття ряду цінностей ідеології лібералізму: проголошення державного суве-

ренітету; перехід дієздатного та відповідального політичного класу до вільного ринку; створення нової якості влади та розбудова ефективної системи державного управління, що, у підсумку, забезпечувало б суспільний прогрес. Лише на цій основі мислилися необхідні трансформаційні процеси щодо утвердження легітимності влади та формування суспільної атмосфери, сприятливої для модернізації країни.

Куди привели «стадії зростання»

Поширенню такого способу мислення сприяли домінуючі в той час на Заході різновиди теорії структурно-функціоналістського аналізу: «модернізації» або «стадій зростання». Ці теорії покликані були узагальнити ліберально-реформістський досвід розвинутих капіталістичних країн, а також сформулювати для країн «третього світу» (а в подальшому і для пострадянських країн) програму прискореного переходу від «традиційного суспільства» до «сучасності». Тобто, йшлося про прийняття «третім світом» образу ідеалізованої моделі Америки (високий рівень демократії; повна ідилія в расово-національних відносинах; жодної згадки про корупцію, монополістичний ВПК чи про тоталітарну параною маккартизму). З усіх боків тільки й чулося, що варто лише пройти певний шерех «стадій зростання» — і будь-яка країна може досягти висот якщо не Сполучених Штатів, то принаймні «великої двадцятки». Шлях цей нібито уже прокладений, перевірений досвідом, то ж ніяких велосипедів не слід винаходити, а отже, — вперед до повної перемоги лібералізму.

Ліберальна теорія модернізації майже «на ура» була сприйнята пострадянськими науковцями та освітянами — настільки структурно вона була близька радянському варіанту суспільствознавства. Справжні тобі брати-близнюки! Паралелей між цими світоглядними концепціями було більше ніж досить. Зокрема, в ході ідеологічної полеміки часів «холодної війни» мало хто здатен був помічати, що і ліберали, і марксистки поділяли в принципі загальні постулати щодо прогресу, щодо його всезагальної стадіальності та щодо існування непорушних законів суспільного розвитку. Тут суперечки йшли лише по лінії кількості й найменуванні ступенів історичного поступу. Ліберали сповідували цивілізаційний підхід в аналізі способів виробництва, вирізняючи «аграрне», «індустріальне» та «постіндустріальне» суспільства. «Священнослужителі марксової парафії» наполягали на «п'ятичленці» — «первісне»,

«рабовласницьке», «феодалне», «капіталістичне» та «комуністичне» суспільства. В ідеологічному запалі велася полеміка: навколо кінцевої точки розвитку (або ж ліберально-капіталістична сучасність, або ж світле комуністичне майбутнє); навколо визначення оптимального шляху до світлого майбутнього (затяжна полеміка щодо реформування чи революції); навколо нормативного розуміння справедливого розподілу політичної влади і багатства (представницька демократія чи пролетарська диктатура); врешті-решт — точилися дискусії про ту соціальну страту, яка б уособлювала в собі носія справедливості й щонайвищого ступеня прогресу (звідси регулярні пошуки «справжнього» пролетаріату або навпаки — середнього класу).

Як представниками лібералізму, так і марксистами бралася за аксіому сама ідея поступального руху відповідно до його «стадій зростання», які слід осмислити, а відтак прагнути до оволодіння законами цього руху. Вчорашнім марксистам варто було лише змінити кінцеву точку прогресу: уже не обридлий «розвинутий соціалізм» з його вічним дефіцитом, а реальний розвинутий капіталізм із його сяючими вітринами; уже не епоха НТР, а постіндустріальна епоха; уже не інтернаціоналізм світової соціалістичної системи, а глобалізація. Отже, ставка на впровадження принципів лібералізму видавалася безальтернативною і такою, що пророчила безумовний успіх.

А між тим щоденна практика послідовно спростовувала райдушні сподівання на очікуваний прогрес у руслі лібералізму. Так, впродовж перших десяти років незалежності ВВП в Україні знизився до 40,8%, а після наступних дев'яти років зростання ВВП ледь сягнуло лише 74,1% від рівня 1990 р. Тобто, впровадження приватної власності на засоби виробництва не засвідчило зриму перевагу ліберальних цінностей. До того ж, оцінюючи ситуацію в Україні, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки Дж. Стігліц вказував на два первородні гріхи української суверенної бюрократії: відсутність верховенства права і погано проведену приватизацію. На його думку, розподіл державної власності через «квазілегальні» чи повністю кримінальні механізми привів до того, що нинішні нувориші змушені остерігатися за долю своїх мільярдів, а тому намагаються не реінвестувати їх у своїй країні, а швидко перевести за кордон. Чинячи так, «олігархи користуються перевагою обох світів: недоторканністю прав приватної власності за кордоном і слабкими місцями закону в своїх країнах» [1].

Спрацювали й глобальні фактори: фінансово-економічні потрясіння 2008 р. наочно показали, що криза стала відображенням того провалля, яке утворилося між реальним та віртуальним капіталом у сучасному капіталістичному світі. Так, перед самою кризою вартість фінансових паперів на світовому ринку перевищувала ВВП уже більш ніж у 10 разів, тоді як у 1980 р. це перевищення становило лише 1,2 раза. Тобто, фінансові крутії «накрутили» в десять разів більше паперових грошей, акцій та інших цінних паперів, ніж насправді було наявних матеріальних цінностей, інтелектуальних «ноу-хау» та послуг. А тому ця велетенська мильна бульбашка мала б таки колись лопнути і «спалити» віртуальний капітал за рахунок банкрутств. За великим рахунком, внутрішні суперечності соціально-економічного розвитку України і глобальні кризові явища стали проявами фундаментальної суперечності між подальшою капіталізацією економіки (перетворення будь-якого ресурсу в капітал), з одного боку, і соціалізацією та гуманізацією економіки, що виявляється у необхідності її підпорядкування інтересам розвитку людини і суспільства, — з іншого. Як наслідок, результатами економічного зростання в Україні різні верстви населення країни скористалися по-різному — все більше ресурсів було сконцентровано в руках відносно нечисельних груп, у той час коли більшість була піддана процесові пролетаризації.

У контексті політико-правовому головною причиною неефективності суспільних змін в Україні «стала спотворена система політичної влади з домінуванням груп впливу і конкурентною боротьбою між ними, перетворенням державних органів на засіб отримання специфічної ренти. Такий характер організації влади спричинив вибух корупції, поширення тіньових і навіть кримінальних процесів в економіці й управлінні, спровокував фундаментальне руйнування ціннісної структури українського суспільства» [2].

За таких умов говорити про торжество цінностей лібералізму на українському ґрунті якимось не доводиться. І суть справи не лише в специфіці українського ґрунту, але й у сутності самого лібералізму. Звісно, ніде правди діти, розпад СРСР і світової системи соціалізму можна вважати головним успіхом ліберальної ідеології: поразка радянського соціалізму в економічній, політичній, ідеологічній і культурній сферах є прямим свідченням перемоги ідеології лібералізму у їхньому протистоянні. Однак серед аналітиків ця перемога вважається сумнівною і неоднозначною: «Якщо

скористатися жаргоном радянського суспільствознавства, то успіх лібералізму не є «повним і остаточним», а половинчастим і проміжним. Амбіції лібералів завжди перевершували їх дійсні досягнення. Ситуація навряд чи зміниться найближчим часом. Єдиний безсумнівний успіх лібералізму полягає в тому, що він інституціював самокритику раніше решти інших ідеологій. Він враховує також критику з боку інших ідеологій. Лише вона може слугувати критерієм динаміки будь-якої системи поглядів. Ідеться про постійне невдоволення досягнутим» [3].

Прикрі результати впровадження принципів лібералізму на українському ґрунті вимагають від нас належного осмислення пройденого шляху, а також звернення до теоретичних напрацювань тих ідеологів, які піддають критиці теорію і практику сучасного лібералізму. До них, зокрема, належить американський дослідник Іммануїл Валлерстайн, теоретичні напрацювання якого викликають останнім часом дедалі більший резонанс на пострадянському просторі [4]. Ситуація фінансово-економічної кризи 2008 року тим більше посилила інтерес до критичного аналізу таких важливих для українського суспільства ліберальних цінностей, як державний суверенітет, вільний ринок і суспільний прогрес.

Межі державного суверенітету

Нині все частіше можна почути судження про Україну як про зону пострадянського простору, якій так і не вдалося повною мірою здійснити принцип державного суверенітету. Що вже говорити про радянські часи, коли поняття суверенітету взагалі набуло розмитого, нечіткого і двозначного смислу. З одного боку, в статті 72 радянської Конституції 1977 р. зазначалося, що «за союзною республікою зберігається право вільного виходу із СРСР». З другого боку, панувала глибока мовчанка щодо процедури реалізації цього права. Більше того, стаття 81 зазначала, що «суверенні права союзних республік охороняються Союзом РСР». Тлумачення суверенітету в «Аналітичному словнику Конституції» пояснювало, що головний атрибут дійсно незалежної держави — територіальний суверенітет — реально належить загальносоюзній державі у вигляді «виключно безроздільного панування над людьми і речами, що знаходяться на його території». Таким чином, право на самовизначення, будучи проголошеним, по суті, було вихолощеним, як і решта свобод, проголошених в радянській Конституції [5].

Хоча референдум 1991 року про незалежність України і символізував собою акт втілення принципу суверенітету в життя, але проблема суверенітету залишається актуальною, а тому в плані теоретичному ми продовжуємо стежити за науковим дискурсом навколо ліберального тлумачення цього терміна. Характерна риса цього дискурсу на нинішньому етапі — критичне ставлення до конкретного втілення цього принципу у взаємовідносинах суверенних держав один з одним. Тут спектр думок простирається від тих, хто наголошує на реальному характері суверенітету кожної із держав, до тих, хто досить цинічно оцінює здатність слабких держав протистояти тиску або улесливим заявам сильних. В основі своєї суверенітет трактується як сукупність повновладдя нації і прав, що гарантують незалежність особистості, як можливість вільного політичного самовизначення нації, як реалізацію її прав на територію, що історично склалася, та її природні ресурси. Суверенітет нації сприймається як основа для суверенітету всього народу, що склався на певній історичній території і становить основу того чи іншого суспільства, внаслідок самовизначення якого і встановлюється той чи інший політичний характер державності, її соціальної та культурної цілісності. Важливий аспект суверенітету полягає ще й в тому, що він передбачає погодження принципів природних і невід'ємних прав основної нації на збереження і розвиток своєї культури і самобутності з принципом забезпечення громадянських прав і культурного самоуправління всіх національних і етнічних груп, що проживають на цій території.

У плані теоретичному, суверенітет є двоєдиною вимогою, спрямованою як всередину держави, так і назовні її. В тлумаченні Валлерстайна, звернений всередину держави суверенітет покладає, що в рамках своїх кордонів (які, однак, мають бути чітко визначені і легітимізовані на рівні міждержавної системи) держава має право провадити будь-яку політику, яку вважає за розумну, приймати будь-які закони, які вважає необхідними, і при цьому ніхто — ані окремі індивіди, ані групи, ані внутрішньодержавні структури — не мають права відмовитися від їх виконання. Суверенітет, звернений назовні, покладає, що жодна інша держава не має права претендувати — ані прямо, ані опосередковано — на повноваження цієї держави, які остання здійснює у межах власних кордонів, оскільки така спроба означала б зазіхання на його суверенітет.

Але це все в теорії. На практиці доводиться враховувати, що державний суверенітет є категорією історичною і вимагає такого

ж історичного аналізу. Той же Валлерстайн, зокрема, наголошує на класовому аспекті дискурсу навколо суверенітету, що не може відбуватися, наприклад, без врахування питання про відносини між державою і капіталістами. Тут важливо звертати увагу й на ті масштаби, в яких правлячі класи, добиваючись своїх цілей, маніпулюють державою, і на ступінь їх здатності уникати контролю з боку державної машини — а можливості в цій сфері завжди були великими. В останні десятиліття у зв'язку з наростанням процесів глобалізації вони ще й значно розширилися [4, с. 80].

Валлерстайну вторить Георгій Дерлугян (США), який наголошує на тому, що поняття суверенітету має свою тривалу історію, не завжди сповнену оптимізму і гуманізму. У своїй еволюції, наголошує він, «європейську державу в історичному зародку важко відрізнити від організованої злочинності, точніше... упорядкованого рекету», оскільки «феодалізм та похідна від нього сучасна державність виростили із раціоналізації й упорядкування первинного елементарного грабунку». Данина, яку збирали князі й дружинники, «була, по суті, здирством в обмін на захист від самих себе і від чужих рекетирських організацій. Однак, якщо такого роду військова влада збирається проіснувати набагато довше простого наїзду, то вона потребуватиме якесь ідеологічне освячення (одна зі статусно-рангових релігій, створена в древньому цивілізаційному ареалі Середземномор'я, чи то католицтво, православ'я чи іслам), якесь арбітри в тяжбах (єпископи, які нині відродилися у вигляді злодіїв у законі), і престижний кодекс соціально-стримуючих понять. У сумі виходить феодалізм» [6].

Мало чим від зазначеного вище відрізнявся характер збору данини, на думку Дерлугяна, і в Східній Європі та Росії. Хіба що тим, що Росія не успадкувала від Древнього Риму розвинутої мережі міст і доріг. Тому «головною проблемою царської влади було фізично добратися до розсіяних по лісах сіл. Але вже добравшись, не становило праці обізнати майже беззахисних селян, примусити їх забезпечувати споживання посадженого владою поміщика як опосередкованої і свавільно змінюваної плати за царську службу... З часом виникне потреба зганяти селян на державні будови, уральські заводи і обкласти їх рекрутською повинністю. З петровської епохи Росія отримує колосально велику армію і казенну промисловість, хоча деспотично керовані й тому загалом мало ефективні» [6].

На відміну від рідко заселених і безкрайніх імперій (іспанської, турецької, російської та польсько-литовської), в західній частині

Європи склалася густа мережа ринкових міст і належної грошової економіки, яка досягала й сільських районів. У цьому регіоні основним політичним і організаційним завданням королівської влади було домовитися з бюргерами-горожанами щодо нормованого вилучення частини їх продукту. Домовлятися доводилось саме тому, що автономні верстви (англійські йомени, скандинавські хutoryяни, французькі заможні селяни) а тим більше бюргерські міста і містечка володіли достатніми можливостями чинити опір як самостійно, так і в союзі з аристократичними і церковними противниками короля. Однаковою мірою сільські і міські підприємці були заінтересовані в нормалізації центральної влади. Вони віддавали перевагу в королівстві сподіваному порядку над свавіллям, коли з'являлася можливість оспорити примхи місцевого барона.

Ось таким способом — із союзу централізаторської королівської влади і дрібних власників проти місцевих баронів — і склалися перші режими правових гарантій у формі абсолютистських гарантій. Вони створювалися безсистемно, із безлічі місцевих конфліктів і прецедентів їх вирішення, а тому логічною стрункістю не відзначалися. Майже століття буржуазних революцій піде на заплутану й нерідко криваву боротьбу за раціональне трактування і впровадження писаного права адміністрацією західноєвропейських держав. Абсолютистська правова держава, на основі якої й виросла конституційна демократія, історично виникає саме як сума правил і гарантій проти свавілля можновладців. Саме тих гарантій, які правлячі воєнно-бюрократичні еліти будуть змушені давати своїм підданим в обмін на згоду з їх боку регулярно платити податки й відбувати службу в армії.

Таким чином, поняття суверенітету, де держава має гарантувати ідентичність і безпеку своїх підданих, має свою еволюцію і не може бути зведене до якогось абсолюту. Ця еволюція гартувалася у вогні Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) і матеріалізувала себе у пунктах Вестфальського миру 1648 р. Логічним завершенням цього *першого етапу* становлення системи державного суверенітету, на думку німецького дослідника Юргена Габермаса, стала система абсолютної монархії. Вона остаточно покклала край множинності феодалного підданства (перед сеньйором, королем, церквою та імператором) і замінялася раціоналізованою системою світської влади, вписаної в кордони держави як єдиної діючої особи міжнародних відносин. *Другий етап* встановлюється з часів Французької революції 1789 р., коли держава стає

втіленням національної ідентичності громадян, а націоналізм, як головний політичний принцип, утверджує необхідність збігу політичної і національної єдності, збігу етнічних кордонів із політичними. Після 1917 р. починає формуватися *третій етап* міжнародної системи забезпечення ідентичності та суверенітету, який остаточно набув форми біполярності після появи в 1945 р. ядерної зброї та оформлення Північноатлантичного і Варшавського договорів. З цього часу національна ідентичність і громадянська безпека на практиці встановлюється вже не в рамках національних держав, а на рівні політико-ідеологічних блоків. У цій системі вже не могло бути мови про абсолютний національний суверенітет. Коли ж мова заходить про світ після 1989 р., що знаменував собою початок розпаду комуністичної системи, то стала виявляти себе тенденція до єдиного «глобального управління», де поняття національного суверенітету набуло ще більшої трансформації. У підсумку, можна говорити про входження нині еволюції суверенітету у свій в *четвертий етап* — формування багаторувної системи ідентичності, в якій взаємодіють фактори глобалізму, регіоналізму, етнічних та транснаціональних співтовариств (у рамках релігій, соціальних класів) тощо. Процес цей ще далекий від завершення, але вже цілком зрозуміло, що жити в сучасному глобалізованому світі й бути незалежним від багаторувної системи ідентичності — неможливо, а це й накладає свій відбиток на форму та зміст державного суверенітету [7].

У контексті еволюції поняття суверенітету, зауважує Валлерстайн, варто лише викласти теоретично визначені принципи суверенітету на папері, як стане зрозумілим, наскільки вони відрізняються від реальної картини функціонування сучасного світу: «Жодна сучасна держава практично ніколи не ставала повним сувереном навіть у своїх межах, оскільки постійно відчувала спротив діям влади. На ділі такий спротив привело більшість держав до інституціалізації юридичних кордонів внутрішнього суверенітету, насамперед у формі конституційного права. Такою ж мірою жодна держава не реалізувала всі свої суверенні права в зовнішній політиці; втручання однієї держави у справи іншої було й залишається буденною практикою, та й увесь кодекс міжнародного права (опора, власне, досить хистка) являє собою не що інше, як сукупність обмежень зовнішнього суверенітету. В той же час сильні держави сумно відомі тим, що далеко не завжди проявляють належну повагу до суверенітету слабих» [4, с. 84].

Відповідь Валлерстайна на поставлені ним же запитання зводиться до того, що історія останніх п'яти століть відзначена повільним наростанням як внутрішньої могутності суверенітету окремих держав, так і повноважань міждержавних інститутів, але лише *«на фоні розвитку капіталістичного світ-господарства»*, завдяки чому державні структури *«досягли певних позицій, але далеких, між іншим, від тих, що можна було б називати абсолютною владою. При цьому деякі держави (яких називають сильними) завжди мали більш значиму внутрішню і зовнішню могутність, ніж більшість інших»* [4]. Отже, крім історичного підходу до еволюції поняття державного суверенітету, ми безумовно маємо взяти до уваги той факт, що *без аналізу ролі держави у нинішній світ-системі*, поставлені нами проблеми не будуть ані зрозумілими, ані логічно умотивованими.

Наскільки «вільний ринок» є вільним

Один із чільних постулатів лібералізму — трактування держави як «нічного сторожа», яка має захищати капітал від зазіхань з боку нечесних конкурентів, бо ж який сенс наживати капітал, якщо його неможливо зберегти. Решту проблем виробництва, поширення й споживання виробленого продукту, наголошують ревно послідовники Адама Сміта, має вирішувати «невидима рука вільного ринку».

Однак життя вносить свої корективи у теоретичні моделі, якими б логічним вони не видавалися. Дійсно, «вільний ринок» покладає відповідальність за невдалі фінансові операції на самого підприємця. Але останній може втратити капітал і mimo своєї волі. Це можливо як мінімум у трьох випадках: капітал може бути вкрадений, конфіскований або обкладений непосильними податками. Для запобігання крадіжки, яка є вічною проблемою, можна вдатися до створення приватних служб безпеки, яких нині і в Україні розплодилось як грибів після дощу. Однак існує й альтернатива — делегування функцій захисту від грабіжників державі, що посилює поліцейську функцію держави і її вплив на «вільний ринок». Хто б що не говорив про «авторитарний режим Кучми», ми не повинні забувати, що саме цей правлячий режим поклав край «війні всіх проти всіх» 90-х років, вивів країну із фази гіперінфляції і забезпечив стійкий економічний розвиток у 2000–2005 роках. Саме в цей час так званий вільний ринок став відчувати вигоду від влади, яка гарантувала «ренту з захищеності», збільшуючи доходи підприємця.

Щоправда, більшу небезпеку для багатих людей являли собою не так крадіжки, як конфіскація. За умов докапіталістичних суспільств конфіскація являла собою могутній економічний і політичний засіб у руках правителів. У ті часи купці часто давали позику королям як під майбутні доходи казни, так і під можливість отримати високо доходні сировинні монополії. Оскільки сили фінансових мішків і корони залишалися нерівними, то влада могла вдаватися до конфіскацій. Свідченням тому, плачевна доля торговельного дому Фуггерів із Аугсбурга, які замислили приватизувати іспанські рудники в Перу. Заборгувавши у Фуггерів велетенські суми, мадрридський двір у 1557 р. вдався до суверенного дефолту, оголосивши саму ідею банківського проценту «богопротивною». Щоб оспорити думку їх католицьких Високостей та для забезпечення гарантій «вільному ринку», голландці створили суверенну державу Нідерланди, яка, по суті, була скоріше купецьким акціонерним товариством щодо фінансування і організації власної оборони та захоплення іспанських колоній в Ост-Індії. Приклад воєнних успіхів маленької Голландії (до Вестфальського миру 1648 р. у Франції був флот в одну тисячу кораблів, а у голландців — 17 тисяч) спонукав до захисту «вільного ринку» і з боку інших абсолютистських держав [6].

До конфіскацій вдавалися і в середньовічній Росії, але тут не знайшлося сил для створення «вільного ринку». За свідченням Джільса Флетчера, посланника англійського посольства до Росії в 1588 р., до доходів царської казни «можна додати також конфіскації майна тих, хто був підданий опалі, на велику суму ... не для якої-небудь очевидної нужди чи потреби царя й держави, але лише із свавілля й звичаю... грабувати свій народ і збагачувати свою казну». Оці надзвичайні утиски людей в Росії «позбавляють їх охоти займатися своїми промислами, оскільки хто з них є можливим, то тим більшою є небезпека не лише позбутися свого майна, але й самого життя. Якщо ж у когось і є якась власність, то намагається він її приховати, наскільки зможе» [8].

Отже, конфіскація за умов докапіталістичного суспільства хоч на Заході, хоч на Сході була важливим політичним і економічним знаряддям у руках правителів, яка ставила перепони безмежному накопиченню капіталів, хоч саме таке накопичення і є основною характерною рисою капіталістичної світ-системи. Саме тому необхідною передумовою формування капіталістичної системи стало визнання конфіскації нелегітимним заходом, а упорядкування

державою прав власності забезпечувалося через утвердження «верховенства закону». Щоправда, історія навіть у ХХ ст. не раз демонструвала приклади конфіскації через націоналізацію. Однак, зауважує Валлерстайн, «дивує не те, як широко застосовувалася конфіскація, а навпаки, те, наскільки рідко до неї вдавалися. В жодній іншій світ-системі інтереси капіталістів не були так захищеними, і з плином часу ступінь їх захищеності лише зростала. Час від часу і націоналізація провадилася «з компенсацією», а нерідко, як відомо, вслід за нею відбувалася денационалізація, що з системної точки зору надавало націоналізації тимчасового характеру. За будь-яких умов послідовне утвердження принципу законності забезпечувало передбачуваність рівня очікуваних у майбутньому доходів. А це відкривало перед капіталістами можливість для більш продуманих інвестицій, які приносили в остаточному підсумку більш високі прибутки» [4, с. 88].

Отже, «вільний ринок» з його «невидимою рукою» був лише настільки «вільним», наскільки він був урегульованим і гарантованим з боку «видимої руки» держави. І навпаки, як тільки під час «помаранчевих подій» стало питання про можливість націоналізації понад 30 тисяч підприємств, ситуація в Україні відразу ж загострилася і спровокувала в подальшому політичний параліч.

Незмірно зростає роль держави у сфері оподаткування. Звісно, платити податки не хочеться нікому, однак капіталісти як клас в цілому все ж таки тяжіють до розумного, з їхнього погляду, оподаткування. Якоюсь мірою таке оподаткування являє собою купівлю послуг держави, а такі послуги ніколи не бувають безкоштовними. Більше того, наголошує Валлерстайн, «за століття існування капіталістичного світ-господарства реальний рівень оподаткування виріс, *але причиною тому стало зростання обсягу державних послуг* (курсив наш — Авт.). Немає жодної впевненості в тому, що капіталістам було б вигідніше безпосередньо самим платити за ці необхідні їм послуги. Більше того, я наполягаю, що відносно великі ставки податків вигідні великим капіталістам, бо значна, якщо не більша частина цих грошей так чи інакше повертається їм, оскільки оподаткування служить способом перерозподілу доданої вартості від трудящих і дрібних фірм до великих капіталістів» [4].

Які ж аргументи наводяться на користь висловленої тези? Поперше, основною турботою великого капіталу, як це не звучить парадоксально, є... захист від «вільного ринку», оскільки цей хвалений «вільний ринок» саме і є смертельним ворогом для

накопичення капіталу. Той гіпотетичний «вільний ринок», якому співаються оди в популярних виданнях ліберального спрямування — ринок безлічі покупців і продавців, які володіють достовірною інформацією — був би для великого капіталу справжньою катастрофою. В умовах «залізного закону прибутку за умов вільного ринку» ніколи великих капіталів накопичити неможливо, а оскільки великі капітали олігархів ростуть прямо на очах, і ми в Україні є свідками цього процесу, то це лише означає, що реальний ринок далекіше не є «вільним».

Реальні олігархи твердо знають, що виробник може збільшувати свій прибуток лише тією мірою, якою він монополізує ринок. Якщо ж за відсутності монополії операція стане вигідною для будь-кого, то за умов «вільного ринку» й інші виробники можуть вийти на ринок, знижуючи тим самим ціну реалізації того чи іншого товару. Сама по собі ефективність виробництва створює лише незначні перепони для такого процесу. Реальні ж перепони для конкурентів великого капіталу у їх прагненні вийти на ринок створює своєю діяльністю саме держава. За умов глобалізації цю функцію здійснюють здебільшого провідні держави ядра капіталістичної світ-системи, які роблять все, аби не допустити на ринок товари держав світової периферії.

Зазвичай вдаються здебільшого до трьох основних механізмів, які принципово змінюють характер оборудок на так званому вільному ринку. Найбільш очевидними для всіх є юридичні рамки: правлячі кола держави можуть дозволяти «своїм» підприємцям засновувати монополії і не дозволяти цього підприємцям із опозиційного табору. Те саме можна віднести до різного роду квот. Чи не найширше використовуються заборони на імпортно-експортні операції. Це ж саме стосується патентів, коли монополії перейменовуються у володільців «інтелектуальної власності» і не допускають інших підприємців до участі у виробництві тих чи інших товарів.

Другий спосіб викривити сутність «вільного ринку» полягає в тому, що держава бере на себе частину витрат підприємця. Не обов'язково при цьому державі брати на себе якусь частину субсидій, досить державі взяти на себе створення якоїсь інфраструктури (дороги, зв'язок, пільгове постачання енергоносіїв), що позбавляє підприємця необхідності вкладати додатковий капітал. Звісно, такі кроки пояснюються тим, що окремим підприємцям не під силу здійснити такі затрати, а тому їх слід розверстати на все суспільство. Біда лише в тім, що не всі однаковою мірою корис-

туються згаданою інфраструктурою, в той час як затрати на її створення покладаються на всіх платників податку, а досить часто непропорціональна частина податків приходиться саме на тих, хто ніколи й не матиме змоги використати цю інфраструктуру.

Третій спосіб — прямий чи мовчазний дозвіл «своєму» підприємцю з боку державної влади не нести витрати з відшкодування збитків у разі забруднення довкілля. Якщо підприємець забруднює річку і не несе витрат ані на очисні споруди, ані на відновлення первісної чистоти води, держава фактично дозволяє переключити ці витрати на все суспільство. Тим часом у бюджеті теж завжди не вистачає коштів, довкілля забруднюється і кожен на власному здоров'ї переконується, що рано чи пізно цей рахунок може виявитися неоплатним — він виллється в демографічну кризу. Але це станеться колись пізніше, а в поточному моменті невжиття заходів стосовно підприємця є практичне надання йому можливості приховати справжні витрати, що само по собі вже є великою субсидією з боку держави.

Врешті-решт, є ще один метод обмеження державою «вільного ринку», який час від часу викликає резонанс в українських ЗМІ, хоч він і є універсальним для всієї сучасної капіталістичної світ-системи. Йдеться про систему державних закупівель, оскільки держави були і залишаються основними покупцями на своїх національних ринках, а центральні держави світ-системи контролюють і значну частину попиту на світовому ринку. На практиці вони часто виявляються монополістами або майже монополістами на ринку найдорожчих товарів, таких, наприклад, як зброя і комп'ютери. Звичайно, правлячі кола держав могли б використати своє становище для того, щоб знизити ціни, за якими самі зможуть придбати подібні товари. Але, як вже увійшло в практику, замість цього вони частіше всього дозволяють «своїм» виробникам монополізувати певні частки ринку й безсоромно нагнітати ціни. Ті підприємці, які програли в цій конкурентній боротьбі, починають люто протестувати проти цих опікуваних державним апаратом монополій. Однак у разі переходу від опозиційної діяльності до влади, вони тут же намагаються знищити «чужі» монополії і створити власні. Коло замикається, і все повертається до висхідних позицій — вчорашні опозиціонери перестають цитувати Адама Сміта про «вільний ринок» і «державу як нічного сторожа», а натомість переходять до субсидування неоконсервативних політичних сил і створення власних квазімонополій.

Звісна річ, перераховані методи непрямого субсидіювання якоїсь групи підприємців далеко не вичерпує всі відомі й приховані схеми пристосування «вільного ринку» для інтересів певної групи підприємців. Але загалом вони наочно демонструють нещирість і неспроможність ліберальної риторики навколо такої ціннісної ідеологеми, як «вільний ринок».

Глобалізація і суспільний прогрес

Висловитися проти суспільного прогресу — значить поставити себе тим самим в позицію ретрограда. Однак тут питання полягає в іншому — наскільки нинішня капіталістична світ-система дійсно вторює шлях суспільному прогресу, а чи навпаки — поступово заганяє суспільний поступ у глухий кут безвиході й відчаю.

Немає жодного відкриття в тому, що ми живемо у світі нерівності й наростаючої поляризації, де, навіть незважаючи на абсолютне зростання матеріального благополуччя, представники найбільш забезпечених верств населення зримо відриваються від середнього класу. Тим самим ілюзорною стає триєдина програма лібералів, яка завжди зводилася до реалізації класичного гасла Французької революції: «Свобода, рівність, братерство». Іронія історії полягає в тому, що якби це гасло послідовно виконувалося, то, на думку Валлерстайна, «капіталістичне світ-господарство перестало б існувати внаслідок неможливості безкінечного накопичення капіталу. Саме тому пропозиції лібералів (якщо так можна висловитися) були половинчастими або навіть менше того: вони відповідали інтересам приблизно сьомої частини населення світу, того самого знаменитого середнього класу, якому і забезпечувався пристойний рівень життя. І хоча при тому сьома частина (населення світу) отримувала значно більше благ, ніж коли-небудь раніше, її частка виявилася заниженою, а ті шість сьомих, що залишилися, не отримали майже нічого» [4].

Не вирішують проблеми й процеси, які в останні десятиліття ХХ віку з легкої руки американського соціолога Р.Робертсона в 1985 році дістали назву «глобалізація». Саме в цей час стала швидко розвиватися інноваційна складова економіки, внаслідок якої лідируюче місце в світі зайняла постіндустріальна соціально-економічна система, заснована на знаннях. Світ став нагадувати глобальну триярусну структуру, рівні якої складають країни постіндустріальні, індустріальні та доіндустріальні (за термінологією Валлерстайна — країни центру, напівпериферії та периферії капі-

талістичної світ-системи). Країни першого типу сконцентрували свої зусилля на створенні, застосуванні і поширенні знань, менеджменту, програмного забезпечення, освіти, масової культури, медичних, фінансових та інформаційних послуг.

Надавши світу небаченої динаміки, глобалізація разом з тим різко загострила конкуренцію між країнами, звузила можливості господарського маневру доіндустріальних країн периферії та індустріальних країн напівпериферії, стала для них свого роду тестом на виживання. Ризик виявитися на периферії прогресу, зісковзнути на саме «дно» світового порядку надзвичайно зріс, ставши викликом світовій стабільності. Адже саме країни, що випали з потоку глобалізації, можуть стати (і стають!) ареною міжетнічних колізій, прихистком наркобізнесу й організованої злочинності й, що особливо актуально сьогодні, — міжнародного тероризму. Ті, кому ні на що сподіватися, стають готовими на все.

На початок 2006 року було зафіксовано 65 тисяч транснаціональних корпорацій, які контролювали понад 70% сукупного світового капіталу. Саме вони контролюють потоки інвестицій і вони вирішують, яка з країн-партнерів є політично стабільною і в якій є належно відпрацьована законодавча база. Отже, сукупна частка прямих іноземних інвестицій у найбідніші країни світу становила лише 1,7%, і це при тому, що 2/3 всіх капіталовкладень (573 млрд дол.) припадало на розвинені країни, та 1/3 (274 млрд дол.) — на країни, що розвиваються, до яких належить й Україна [9]. Отже, з одного боку, глобалізація є рухом до створення спільного економічного поля та відкритого інформаційного простору. З другого боку — ми спостерігаємо небувале раніше загострення конкуренції між державами, наростання соціальної поляризації в світовому масштабі.

Ще в 2001 році було опубліковано доповідь Всесвітнього банку про світовий розвиток [10], де вказувалося, що в країнах з низьким доходом з населенням у 2417 млн чол. (40,4% населення світу) ВВП становить 987,6 млрд дол. (3,38% світового ВВП). Тоді як в США з населенням 273 млн чол. (4,6%) ВВП становив у той час 8 351 млрд дол. (28,6%). Тобто середній дохід на думку населення у США в 75 разів перевищував середній дохід на душу населення у найбідніших країнах з населенням у 2,5 млрд чоловік. Загалом відстань між багатими та бідними країнами збільшується з наростаючою динамікою: в 1973 р. розрив у прибутках між найбагатшими та найбіднішими країнами світу визначався

співвідношенням 44:1, а вже на початку XXI ст. цей розрив збільшився до 72:1, тобто майже подвоївся. Часто національні держави мало чим можуть тут зарадити — навіть якщо їх темпи зростання будуть становити 10% (що малоймовірно), їх середній приріст на душу населення становитиме лише 40 доларів на рік, у той час як у США цей показник на початку XXI ст. сягав 1260 доларів. Навіть для групи середньо розвинутих держав цей показник дорівнював тоді лише 200 доларів, що засвідчує тенденцію до прискореного розриву у величині абсолютних доходів не лише між групою багатих і бідних країн, але і між багатими країнами й країнами напівпериферії. Відбувається певне зміщення країн напівпериферії на периферію, а найбідніші взагалі потрапляють в зачароване коло бідності, з якої вже немає виходу.

Цю ситуацію розуміють лідери як Сходу, так і Заходу. Вони не можуть ігнорувати той факт, що за багатьма напрямками прірва між тими, кому випадають плоди цивілізації, і всіма іншими зростає і надалі, причому як у межах окремих держав, так і у світовому масштабі. Як зазначає професор А.Гальчинський, «плоди глобальної нерівності перетворилися на центральну проблему XXI ст. Світ, як і раніше, визнає лише сильних, поважає лише тих, хто спроможний до самоствердження, здатний захищати власну свободу та цінності». Ринковий капіталізм зробив глобальну капіталістичну систему хворою і недієздатною. Йдеться не лише про економіку. Особливо гнітючим є поширення через відповідні механізми суто ринкових принципів поведінки на всі інші — неекономічні сегменти людського життя. У цій ситуації відбувається відторгнення всієї гами морально-етичних і духовних цінностей, напрацьованих людством у процесі історичного розвитку. Останні підміняються принципом суто ринкової доцільності. Прагнення утвердити верховенство ринкових цінностей — насамперед над політичним, соціальним та духовним — виливається у специфічну форму «ідеологічного імперіалізму». Зведення мотиву прибутку до рангу етичного принципу є своєрідним збоченням цієї глибоко й безнадійно хибної ідеології [11].

Фінансово-економічна криза, яка струснула світ у 2008 році, актуалізувала проблеми глобалізації, знову поставила на порядок денний проблему рушійних сил суспільного поступу та перспектив виходу з кризи на новому технологічному рівні. На думку академіка М.Згуровського, фундаментальну сутність кризових явищ XXI ст. слід розглядати в контексті великих циклів розвитку

світової економіки (К-цикли), що їх 80 років тому відкрив російський економіст Микола Кондратьєв. Протягом останніх двох століть К-цикли з періодами 40–50 років відбивали собою певні етапи реального розвитку економіки [12].

Так, наприклад, в минулому ХХ ст. спадаюча фаза третього кондратьєвського циклу знайшла свій вияв, зокрема, у Великій депресії США і першому дефолті долара 1933 року, а також драматичних кризових явищах в Європі. Спад четвертої хвилі К-циклу виявився у другому дефолті долара 1971 року й нафтовій кризі 1973–1975 років, що вилилася у наступну глибоку економічну кризу. Нині ми перебуваємо на спадаючій хвилі п'ятого кондратьєвського циклу, що й знайшло свій вияв у глибокій системній кризі.

Кожна з цих криз дала поштовх до реструктурування економіки й усієї системи міжнародних взаємин. Так, вихід із Великої депресії 1929–1933 років привів до появи четвертого технологічного укладу: велике машинобудування, цивільна та військова авіація, високотехнологічне будівництво, промислова енергетика. Криза 1971–1975 років підштовхнула до розвитку п'ятого технологічного укладу: мікроелектроніка, комп'ютерна техніка, Інтернет, мобільний зв'язок. Криза цього п'ятого укладу після двадцятирічного піднесення економіки 1980–2000 років була спричинена вичерпанням потенціалу економічного розвитку і перетіканням капіталу в спекулятивні сфери. Став нарощуватися величезний віртуальний капітал, що відривався від реальних активів. Як наслідок, іпотечна криза 2008 року в США призвела до масового неповернення кредитів, спаду ліквідності й спровокувала фінансово-економічну кризу в світовому масштабі. Практика показує, що спадаючу хвилю п'ятого кондратьєвського циклу неможливо спинити багатомільярдними вливаннями в фінансову сферу — існуюча фінансово-економічна система неминуче відійде у минуле, оскільки є відірваною від реальної економіки і спирається на застарілий технологічний уклад. Нинішня криза реальної економіки та соціальної сфери неминуче має привести до глобального перерозподілу власності за рахунок «спалювання» віртуального капіталу, банкрутства неконкурентоспроможних компаній і великих підприємств, дефолту основних валют світу. Тривалий час реальні активи світової економіки будуть скуповуватися сильнішими корпораціями, зменшиться світове енергоспоживання і споживання загалом.

Врешті-решт, у процесі структурної перебудови економіки та виробничих відносин на спадаючій хвилі К-циклу (середньострокова

перспектива до 2020 р.) має народитися новий технологічний уклад, основу якого сформують не вуглеводнева енергетика, а біоінженерія, генна інженерія, науки про людину, космічна хімія. У довгостроковій перспективі (2020–2050 рр.) високоосвічений людський капітал стане основною базовою перевагою та головною характеристикою суспільного поступу.

На винесенні проблеми людини на чільне місце акцентував свого часу відомий політолог З.Бжезінський. На його думку, слід добитися консенсусу у світі щодо того, що «демократія і права людини є вихідними точками для політичної організації з деякими формами вільного ринку, з різноманітними ступенями соціальної відповідальності, що ґрунтується на приватному підприємстві як основі економічної діяльності» [13]. Але найголовнішим є те, що акцент із вивчення соціальної організації людства, на думку З.Бжезінського, має бути перенесений на вивчення людської особистості: «Ми перебуваємо на початку великих дебатів щодо особистісного виміру людського життя». Нині в розвинених країнах світу на перше місце винесені політичні дебати стосовно: контролю за народжуваністю, смертністю, продовження тривалості життя, охорона здоров'я, вдосконалення зовнішності, посилення інтелекту, зміна особистості, клонування людини, трансплантація мозку, синтез людського і штучного інтелекту.

Зрозуміла річ, вирішення цих проблем натикається на загострення економічної нерівності в світі, створення все більшого розриву у соціальному становищі людини різних суспільств і регіонів, а це призводить до неможливості самореалізації всіх закладених у людині здібностей і талантів. На думку З.Бжезінського, вже відбувається «революція внутрішніх чинників самого існування, масштаб якої є непередбачуваним, а напрямок непевним», бо вона «відбувається за умов дедалі глибшого вододілу в матеріальному існуванні людства». Так, ХХ століття завершилося поглибленням провалля у економічному становищі людей, що призводить до ще глибшої нерівності у царині науки та освіти. Про це засвідчують, зокрема, деякі прямо-таки кричущі дані ООН — особисте багатство трьох найбагатших людей світу перевищує ВВП 48 найменш розвинутих країн світу. Щороку американці витрачають 8 млрд дол. на косметику, а для надання базової освіти всьому населенню на Землі необхідно щороку витратити 6 млрд дол. Європейці щороку витрачають 11 млрд дол. на морозиво, а лише 9 млрд дол. вистачило б на забезпечення всіх потреб у світі чистою

водою й каналізацією. Американці і європейці витрачають 17 млрд дол. на їжу для домашніх тварин, у той же час збільшення допомоги на 13 млрд дол. забезпечило б надання основних медичних послуг і продуктів харчування всім, хто цього потребує. Сукупне багатство 225 найзаможніших у світі людей становить 1 трильйон дол., тим часом як із 4,4 мільярда людей у країнах, що розвиваються, 3/5 не мають доступу до безпечної каналізації, 1/3 — до чистої води, 1/5 — до медичних послуг. А це, наголошує З.Бжезінський, вже не лише проблеми економіки чи політики, але й не меншою мірою проблеми моральності й гуманізму.

Обрання в 2008 році президентом США Барака Обами відбувалося під знаком очікування змін і переосмислення можливостей збереження однополюсного світу на чолі зі США. До цієї події у Вашингтоні було опубліковано доповідь Національної ради з розвідки під назвою «Глобальні тенденції 2025 року: світ що змінився». Такі доповіді готуються раз на чотири роки і зазвичай вони приурочені до приходу в Білий дім нового президента. Не претендуючи на прогноз, аналітики американської розвідки трактують документ як огляд тих тенденцій у розвитку сучасного світу, які можуть стати вирішальними в наступні два десятиріччя.

Головна тенденція міжнародних відносин — створення багатопольного світу, в якому до 2025 року Китай перетвориться на найбільшу за розмірами економіки державу світу, хоч у військовому плані він ще, вочевидь, поступатиметься Сполученим Штатам. Провідним геополітичним чинником першої чверті XXI ст. стане суперництво за природні ресурси. Прогнозується, що оскільки піку у виробництві вуглеводних ресурсів, насамперед нафти і газу, вже досягнуто, світу доведеться пережити період болісної адаптації до альтернативних джерел енергії. Отже, в найближчі 15 років швидко зростатиме роль альтернативної енергетики, створення нових джерел її невикопного походження. Однак практичне застосування цього технологічного прориву виявиться повільним через величезну вартість створення нової інфраструктури та заміни існуючої. Судячи з усього, в цьому випадку йдеться про так звану водневу економіку, в розвиток якої вкладаються мільярди доларів і американськими корпораціями, і урядом.

В умовах зменшення частки нафти та газу в світовій енергетиці такі нафтодобувні країни, як Саудівська Аравія, Росія та Іран зіткнуться з великими бюджетними проблемами, що зможуть призвести до політичних реформ і навіть до зміни режимів, особливо

в Ірані. Зростання економіки Росії залишиться досить високим аж до 2017 року завдяки наявності в неї не лише великих запасів викопного палива, але й інших мінеральних ресурсів, передусім кольорових металів та води. Більше того, Росія може перетворитися в п'яту за масштабами економіки державу світу, однак утриматися їй на цьому місці, за прогнозами американських аналітиків, довго не вдасться через кризову демографічну ситуацію.

На відміну від доповіді Національної ради розвідки чотирирічної давності, в новій доповіді сталися показові зміни в оцінці ситуації. Раніше йшлося про збереження Сполученими Штатами свого домінуючого положення впродовж першої чверті XXI ст. У нинішній вже йдеться про багатополарний світ, в якому Китай, Росія, Індія, Бразилія та Іран відіграватимуть дедалі важливішу роль на міжнародній арені: «Скорочення економічної та військової потужності Сполучених Штатів у наступні півтора-два десятиріччя призведе до низки політичних криз, коли майбутнім адміністраціям доведеться переглядати пріоритети у сфері внутрішньої та зовнішньої політики» [14].

На чому хотілось би акцентувати особливу увагу в контексті пошуку Україною адекватної відповіді на виклик часу — в доповіді передбачається повсюдне поширення в світі державного капіталізму як провідної моделі розвитку. Під цим розуміється система управління економікою, в якій державні інститути відіграють вирішальну роль: «Замість того, щоб копіювати західні моделі політичного та економічного розвитку, все більша кількість країн прагнучим до повторення альтернативних моделей, що здійснюються в Росії і Китаї» [14]. У світлі вищезазначеного, очевидно, українським політологам слід було б уважніше поставитися до аналізу процесів не лише у Росії, а насамперед у Білорусі й не поспішати з якимись радикальними оцінками становища, що там склалося.

Ці висновки з доповіді Національної ради не розбігаються з прогнозами Валлерстайна, даними ще наприкінці XX ст. Хоча роль держави за умов глобалізації йде по низхідній, зауважує він, разом з тим «суверенітет держав — їх здатність самостійно вершити внутрішні і зовнішні справи в рамках міждержавної системи — виступає фундаментальною опорою капіталістичного світ-господарства. Якщо вона буде зруйнована чи хоча б серйозно нахилиться, капіталізм як система виявиться неспроможним... Капіталістичне світ-господарство потребує структури, що складається із держав, що функціонують у рамках міждержавної системи. Ці держави

критично важливі для підприємців насамперед тому, що беруть на себе частину витрат виробництва, гарантують квазімонополіям їх стійкі прибутки і підтримують їх зусилля, спрямовані як на обмеження можливостей трудящих класів захищати свої інтереси, так і за пом'якшення невдоволення народних мас за рахунок часткового перерозподілу додатково вартості».

Поки що науковий дискурс навколо зазначених проблем не може дати остаточних рецептів щодо вирішення проблем, котрі зачіпають основні питання цивілізації — як подолати прірву між бідністю й багатством, протиріччя між етнічними утвореннями, напруженість у сфері міжконфесійних відносин у сучасному світі, історія якого повна насильства й непорозуміння. Що не викликає сумніву — втрачає свою легітимність традиційне уявлення про романтичну національно-державну ідилію, замкненого на самого себе національно-державного простору. У світі складається нова ситуація, внаслідок якої стає фікцією уявлення про «національний» продукт, «національну» фірму, «національну» індустрію — і все це спонукає до уважного й виваженого ставлення до прогнозів, ідеологій, парадоксів і навіть алармістських настроїв ери глобалізації. Отже, якщо успадкована нами традиційна модель національної держави має шанс вижити за умов світового ринку й транснаціональних акторів, то лише за умов, коли процес глобалізації стане наріжним каменем державницької ментальності — «мислити глобально, діяти локально».

Перспективи України

Вищезазначені тривожні тенденції, за умов відсутності консolidованого громадянського суспільства, штовхають Україну у *короткотерміновій перспективі* до проходження непростої і, очевидно, несучої в собі ускладнення фази перетворення відверто олігархічного корпоративізму у його іншу — бюрократично-олігархічну різновидність. Принаймні хочеться сподіватися, що бюрократія із інструменту управління олігархів має певною мірою перетворитися в управлінську силу, що здійснює практику використання різноманітних способів втручання у справи бізнесу, щоб зробити його хоч якоюсь мірою соціально відповідальним. Лише на шляху розширення сфери державного контролю у здійсненні економічної і соціальної регуляції українська бюрократія має шанс стати силою, що консolidує суспільство і визначає напрям його розвитку. І лише на шляху розв'язання наболілих соціальних

проблем може сформуватися якийсь соціальний капітал довіри і справедливості. Іншого на сьогодні не дано. Якщо цього не буде досягнуто, геополітичний простір України буде, як і раніше, тяжіти до того, щоб стати лінією розлому в міжнародній системі, а у внутрішньому житті — джерелом великих потрясінь, інтриг і розчарувань.

У середньотривалій перспективі 10-ти років ми повинні мати на увазі, що жити нам доведеться у вкрай складній світ-системі, а традиційні моделі суспільного розвитку на кшталт «модернізації» і «стадій зростання» навряд чи в чомусь зможуть нас обнадіяти або допомогти. Слід йти від життя і, ставлячи перед собою амбітну мету — входження до «двадцятки» — сприймати світ реально, таким, яким він є. Крах комуністичної системи, занепад національно-визвольних рухів у «третьому світі», криза довіри до кейнсіанської моделі на Заході на тлі нинішньої фінансово-економічної кризи — все це разом взяте породило масове розчарування щодо життєздатності й реалістичності усіх пропонованих лібералами реформістських програм.

На біду Україні, яка лише розбудовує свою державність, це масове розчарування підриває легітимність самого інституту державності у масовій свідомості і тим самим позбавляє населення будь-яких підстав терпіти наростаючу поляризацію. Тим більше, коли вона притаманна всій нинішній світ-системі в цілому, а очевидних перспектив на майбутнє поки що не проглядається. Саме тому Іммануїл Валлерстайн не просто пророкує, а й застерігає щодо наростання серйозних суспільних потрясінь. Зокрема, зазначає він, наше покоління жило в епоху твердого переконання, що історія — на боці прогресу. Ця віра мала важливе політичне значення — вона була могутньою стабілізуючою силою. Вона породжувала терпимість, оскільки переконувала кожного, що колись-то все стане краще, принаймні якщо не для нас, то для наших дітей. Ця віра спонукала нас до виправдання самого існування ліберальної держави, що і робило її прийнятною політичною структурою. Сьогодні, зазначає Валлерстайн, світ втратив цю віру, а втративши, позбувся важливої стабілізуючої потуги.

У довготривалій перспективі слід враховувати те, що світ зіткнувся із рядом дестабілізуючих тенденцій, кожна з яких уже зримо окреслилася і наближається до небезпечного порога. Кожна з них вкрай небезпечна для капіталістичної світ-економіки, яка зациклена на безкінечному накопиченні капіталу.

Перша з цих тенденцій — повсюдне руйнування і навіть спустошення сільського укладу життя, який завжди вносив у суспільство здоровий консервативний елемент стабільності й надійності. Ще 200 років тому 80–90% населення було сільським. Воно забезпечувало державі здорових солдатів, а містам — низькооплачуваних працівників, що не являли собою якоїсь організованої політичної сили, здатної боротися проти надексплуатації. Така робоча сила вповні задовольняла капіталістів, бо її залучення призводило до зниження середніх витрат на виробництво і забезпечувало надходження надприбутків. Досить згадати хоча б те, як «піднялися» нещодавно українські будівельні компанії за рахунок мізерної оплати праці вихідців із села і як вони згодом обвалились у зв'язку з люмпенізацією населення і спадом попиту на житло. Отже, довгострокова тенденція до руйнування сільського способу життя вимиває самі передумови до здатності олігархів зберігати минулі масштаби прибутків.

Друга довготермінова тенденція — екологічна криза. Величина прибутку завжди залежала від зменшення затрат на збереження довкілля і перекладання збитків за забруднення ґрунту, води й повітря на все населення загалом. Багаті країни капіталістичної світ-економіки вирішували цю проблему також за рахунок перенесення брудного виробництва в країни периферії — і тут Україна теж може слугувати негативним прикладом. Між тим, наростання «зеленого руху» в усьому світі піднесло рівень усвідомлення загрози екологічної катастрофи. Вже ні для кого не є секретом, що в найближчі 25–50 років боротьба за ковток чистої води може стати визначальною для багатьох громадських рухів. Отже, в увесь зріст постає питання про інтернаціоналізацію витрат на збереження й відтворення довкілля, а це вже є серйозною загрозою можливостям подальшого накопичення капіталу.

Третью небезпечною тенденцією для капіталістичної світ-системи є процес демократизації світу. Уже з XIX ст. під впливом європейської соціал-демократії була ініційована програма соціальних поступок, яка в програмах правлячих партій тих чи інших країн набула форми «держави загального благоденства» або «соціально-відповідальної держави». Курс на реалізацію цих програм зводиться до збільшення витрат на соціальні потреби: асигнування на потреби дітей і людей похилого віку, демократизацію системи освіти та поліпшення охорони здоров'я. Зрозуміло, що кошти на ці проблеми можуть бути отримані лише за рахунок пониження

рівня накопичення капіталів. Отже, ані раніше, ані тепер демократизація суспільного життя не відповідала і не відповідає інтересам накопичення капіталу як головної сутності капіталістичної світ-системи, а певні кроки в цьому напрямі відбувалися лише завдяки наполегливій боротьбі трудящих за свої права.

Четвертим фактором стає зміна попередніх тенденцій розвитку державної влади відверто протилежними. Що б там не говорили теоретики лібералізму про державу як «нічного сторожа», але впродовж чотирьох століть держави відігравали роль важливого інструменту, здатного коригувати розвиток усієї капіталістичної світ-системи. Насамперед, держава гарантувала не лише порядок, але й монополію на внутрішній ринок своєму національному капіталу, що було запорукою його накопичення на первісній стадії. Однак процеси глобалізації, демократизації та наростання екологічних проблем надзвичайно піднесли планку вимог до державних структур, часто ставлячи країни периферії на грань фіскальної кризи. Збіднілі держави не здатні гарантувати належний рівень національної безпеки. За цих умов фінансово-промислові групи намагаються самотужки вирішувати питання власної безпеки і виживання, створюючи недержавні охоронні формування. А в певному розумінні — це вже дорога назад, до новітнього феодалізму. Якщо цим шляхом підуть й інші групи населення, які візьмуться самотужки захищати свої громадянські, соціальні, етнічні, релігій чи інші права, то ми неминуче станемо на шлях хаосу і «війни всіх проти всіх».

Немає жодного сумніву, що привілейовані групи мають переваги у збереженні свого особливого статусу, але вони зможуть досягти цього, лише створивши новий механізм регулювання світ-системи. І цей механізм, поза всяким сумнівом, буде створено, хаос зміниться порядком, але немає жодної гарантії того, що цей порядок буде більш гуманним і досконалим. Єдине, в чому ми можемо переконатися вже сьогодні, зауважує Валлерстайн, що нинішня система, в якій держави відігравали ключову роль у забезпеченні необмеженого накопичення капіталів, виявляє свою нездатність до подальшого ефективного функціонування.

Нині уся капіталістична світ-система перебуває у стадії біфуркації, і подальший розвиток може набути різних напрямів і суспільних форм. Тим більше важко визначитися, чи дійсно ми дійшли в Україні до фази фундаментальних структурних змін. Поки що такої впевненості немає, і якщо до цього дійде, то це, судячи з усього, матиме не так внутрішній, як зовнішній імпульс внаслід-

док периферійності процесів у нашій країні. Що прийде на зміну існуючій системі — поки що на владному рівні чітко не артикульовано, а те, що було озвучено, якимось не набуло відповідного громадського резонансу й належної підтримки. На рівні наукового дискурсу поки що не так часто можна почути якісь проривні ідеї, хоча йде процес осмислення й спроб якщо вже не аналізу, то хоча б описання того, що відбувається.

Як безпосередні учасники процесу, що живуть і уболівають за свою країну, ми маємо прагнути робити все, що вважатимемо за доцільне, задля розбудови гуманного суспільства. Сьогодні, перебуваючи в ситуації історичного вибору, ми раз по раз звертаємось до пережитого, оскільки на остаточний підсумок може реально вплинути наш особистий і колективний досвід. Однак нинішній вибір в одному відрізняється від минулого: це перший вибір, у який є втягнутим увесь світ, оскільки капіталістична світ-система, в якій ми живемо, уперше охоплює собою всю планету. До якої нової моделі прийде світ? Це може бути одна глобальна структура або спільна для цілого географічного регіону, а може бути й множина структур у різних куточках планети.

Історичний вибір — це насамперед моральний вибір, але раціональний науковий аналіз може зробити його більш осмисленим і, таким чином, визначити й нашу моральну та інтелектуальну відповідальність. У цьому черпаємо і силу, і віру.

---

1. Цит. за: Княжанський В. Мисливці за рентою. Чи може прийти до влади в Україні популістський диктатор? // День. — 2006. — 30 травня.

2. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М.Гейця [та ін.] — К.: НВЦ НБУВ, 2009. — С. 6.

3. Макаренко В.П. Главные идеологии современности. — Ростов-на-Дону, 1997. — С. 42–43.

4. Див.: Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века / Пер. с англ. Под. ред. В.Л.Иноземцева. — М.: Логос, 2004. — 368 с.; Валлерстайн И. Миросистемный анализ: введение / Пер. с англ. Н.Тюкиной. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. — 247 с.; Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, клас. Двусмысленные идентичности. — М.: Логос-альтера, 2003. — 267 с.

5. Див.: Опыт словаря нового мышления. — М.: Прогресс, 1989. — С. 513–522.

6. Дерлугян Г. Национальное государство и очередная глобализация / <http://www.lebed.com/2003/art3389.htm>

7. Хабермас Ю. Проблемы гражданства // <http://www.hrighths.ru/text/b7/Chapter5.htm>
8. Флетчер Дж. О русском государстве // Накануне смуты. — М.: Молодая гвардия, 1990. — С. 524, 531.
9. Згуровський М. Війни глобалізації // Дзеркало тижня. — 2006. — 14 жовтня. — № 37. — С. 14.
10. Див.: Доклад о мировом развитии 2000/2001 года. Наступление на бедность. — М.: Весь мир, Всемирный банк, 2001. — 376 с.
11. Див.: Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти. Наук. вид. — Либідь, 2006. — С. 240–267; Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. — М.: Релф-бук. — К.: Ваклер, 2002. — С. 288–319.
12. Згуровський М. Болісне одужання через кризу // День. — 2008. — № 47. — 13 грудня. — С. 3.
13. Бжезінський З. Виклики ХХІ століття: філософська збентеженість, релігійна непевність // День. — 1999. — № 150. — 17 серпня. — С. 4.
14. Світ, який змінився // День. — 2008. — № 214. — 25 листопада. — С. 7.